

ANADOLU'NUN SANAT OBJESİNE DÖNÜŞEN KÜLTÜREL DEĞERİ KEÇE

Semra Gür¹

¹Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tekstil Bölümü, Küçükçamlıca Acıbadem
34660 Kadıköy, İstanbul

*semra.gur@marmara.edu.tr

Özet: Nerede ve ne zaman yapılmaya başladığına kesin bir cevap verilemese de, yünü keşfeden insanın ilk tekstil ürünü keçedir. Yün lifinin fiziksel bir özelliği olan keçeleşme, nemin ve sıcaklığın etkisiyle elyafının üzerinde bulunan örtü hücrelerinin açılması ve birbirlerine tutunup girift bir yapı oluşturması ile meydana gelir.

İklim şartlarının ağır olduğu Orta Asya'da göçerler tarafından kullanılan keçe, Türk boylarının göçü ile Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yerleşik toplum düzenine geçişi ile konar-göçer kültürünün önemli bir ögesi olan keçenin üretiminde zamanla azalma görülmüş ve çadır olarak kullanımı neredeyse ortadan kalkmıştır.

Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile tekstil alanında üretim hızlanmıştır, bu süreçten etkilenen tekstil ürünlerinden biri de keçedir. 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan ekonomik sorunlar yeni hammadde arayışını hızlandırmış ve yapay liflerin üretilmeye başlanmasıyla tekstil endüstrisinde yeni bir dönem başlamıştır. Yeni materyaller ve farklı tekniklerin birleşmesi sonucunda ortaya çıkan Nonwoven'lar keçeye duyulan gereksinimi en aza indirmiştir.

Tarihsel süreçte yer yaygısından çadıra, başlıklardan kundağa kadar geniş bir kullanım alanına sahip olan keçenin geleneksel el sanatları içerisinde zanaat ürünü olarak değerlendirilmesi yeni dünya düzeninde artık olası değildir. Bu bağlamda göçebe kültürün önemli bir ögesi olan keçenin, bu düzende var olabilmek için kimlik değiştirmek zorunda kaldığını söyleyebiliriz. Birçok kullanım alanının dışında kalan keçe, form alabilme, aldığı formda kalabilme ya da farklı malzemelerle kullanılabilme gibi özellikleriyle artık karşımızda bir sanat objesi olarak yer almaktadır. Kullanım alanının neredeyse ortadan kalkmasıyla bu dönüşümü açıklamak yeterli değildir. Ancak keçenin çağdaş sanat içinde kendine yeni bir ifade alanı olarak yer alması geleneksel el sanatları çerçevesinden çıkmasıyla başlamıştır denilebilir.

Geleneksel kullanımının dışına çıkarak estetik ve işlevsel bir değer olarak varlığını sürdüren keçe ile sanatçılar kimi zaman geleneksel üretim tekniklerinden uzaklaşarak lif sanatının sınırlarında değerlendirilebilen yapıtlar vermişlerdir. Keçenin plastik bir malzeme olarak sanatsal ifade gücünü yapıtlarına alan sanatçılar, kavramsal yapıtlarında da güçlü bir anlatım aracı olarak kullanmışlardır. Bu çalışmada amaç Anadolu'da keçenin güncel sanattaki durumunu saptamaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu'da Keçe, Keçe, Keçeleştirme, Keçe Sanatçıları, Kültür.

Felt-Anatolian Cultural Value: Being Changed Into An Art Object

Abstract: Even if there is no certain answer about when and where it started to be made, felt is the first textile material man first discovered. Felting, one of the characteristics of woolen fibre, occurs when epithelial cells on the fibres open and make a complicated structure by holding each other due to the effect of heat and moisture.

Felt, used by the nomadic people in the Central Asia, where the climatic conditions were extreme, came to Anatolia with the migration of Turks. When the Ottoman Empire formed a settled life style, the production of felt, one of the most important factors of moves and alights life, became less day by day and so its usage as a tent nearly disappeared.

Along with the Industrial Revolution, production in textile got faster: one of the textile material affected by this period is of course felt. Economical problems faced after the World War II made the search for raw materials fast, and with the beginning of the man-made fibres a new period in textile industry began. Nonwovens, having appeared after new materials and the combination of different techniques, make the need for felt become less.

In modern life, it is nearly impossible for felt, having had a various usage from a rug or carpet to tent, from a helmet to a swaddling clothes, to be regarded as a handicraft in traditional crafts. In this concept, it can be said that felt, an important part of nomadic culture, must change its identity to exist in this world. Now, felt, excluded in its most usage areas, takes its place as an art object with its characteristic of forming and staying in this obtained form and its ability to be used with different materials. It isn't enough to explain this transformation because of its rarely usage. However, it can be said that its taking place in modern art as a new expression field starts when it gets out of the borders of traditional handicrafts.

With felt, continuing its existence as an esthetic and a functional value by getting out of its traditional usage, artists sometimes create works considered in fibre art limits by going away from traditional production techniques. Artists, having taken felt's artistic expression power as a plastic material into their works, have also used felt as a strong expression means in their conceptual works. The aim in this study is to establish the condition of felt in Anatolia in modern art.

Key Words: Felt in Anatolia, Felt, Felting, Felt Artist, Culture.

1. GİRİŞ

Tekstil, tarihöncesi dönemlerde bitki saplarının ve yapraklarının kullanımıyla başlamış, Neolitik dönemde de koyun ve keçinin evcilleştirilmesi sonucunda yün elyafı ile tanışmıştır. Keçenin ilk olarak nerede ve ne zaman yapılmaya başlandığına cevap verilemese de, hayvancılıkla uğraşan, soğuk iklim şartlarına maruz kalan insanlar tarafından kullanılmaya başlandığı kesindir. İklim şartlarının ağır olduğu Orta Asya'da evcilleştirilmiş koyuna rastlanması, keçenin o bölgeye ait olduğunu gösteren önemli bir bulgudur.

İnsanın, dokumaya başlamadan önce yünü keçeletmiştir olduğu söylenebilir; çünkü keçeletirme işlemi, dokumada olması gereken, çözgü-atkı iplik sistemlerine ihtiyaç yoktur. Günümüzde tekstil yapıları, üretim yöntemlerine göre, dokuma, örme ve dokunmamış tekstiller olarak 3 ana grupta toplanır.

Çözgü-atkı ipliklerinin, 90° açıyla kesişerek bağlantı yapmaları sonucu meydana gelen dokuma kumaşlar, tekstil endüstrisinde üretimin büyük bir kısmını oluşturur. Üretimi artan örme kumaşlar ise, tek ipliğin iğne ve şiş gibi araçlarla zincir sistemi meydana getirip, iç içe geçerek bağlanması sonucu elde edilirler. Geleneksel keçeletirme yöntemleri, iğneleme teknikleri ya da kimyasal işlemlerle tekstil liflerinin birbirleri içine geçerek kenetlenmesi sonucunda elde edilen dokunmamış tekstiller, iplik sistemleri içermeyen tekstil ürünleridir.

1.1. Yün

M.Ö. 8000-5500 yılları arasında koyunun evcilleştirilmesi ile tekstil tarihinde yerini alan yün elyafı, ayırt edici fiziksel yapısı ve kullanıma yönelik üstün özellikleri ile diğer doğal ve yapay liflerden ayrılmaktadır. Yüne keçeleşme özelliğini kazandıran, diğer hayvansal elyaf grubu olan salgi kökenli elyaf, ipek de bile görülmeyen bir yapıdır. Yün elyafının dış yüzeyini kaplayan bu yapı çam kozalağı ya da balık bulcuklarını andırır ve örtü hücresi olarak adlandırılır. Keçenin özelliklerini anlayabilmek için öncelikle yünün özelliklerini bilmek gerekir: Dokununca ıslaklık hissi vermeyen, kendi ağırlığının % 30'unu emebilen yün, doğal lifler arasında en su emici elyaftır. Gözenekli ve geçirgen yapısı ile yün, teri emip buharlaşma sırasında yavaşça bırakır, böylece yünlü giyinen insan kışın daha az üşür, buharlaşma yazın da serin tutar.

Yün ile ilgili söylencelerde, eskiden su toplamak amacıyla koyun postunun, gece boyunca dışarıda bırakılıp, ertesi sabah gece yağın çığı emen postun sıkılıp suyunun alındığı söylenmektedir. [1]

1.2. Keçeleşme

Fiziksel bir özellik olan keçeleşme, yünün çevresini kaplayan örtü hücrelerinin, sıcaklık ve nem etkisi ile şişmesiyle başlar. Bir alt tabakadaki fazla kısalma ile birlikte elyaf yüzeyini kaplayan pullar açılarak geriye doğru kıvrılır, örtü hücreleri birbirlerine kenetlenir ve lifler düğümlenir. Bu, geri dönüşü olmayan bir düğümlenmedir; liflerin keçeleşmeden sonra eski haline dönmesi mümkün değildir.

2. KEÇE

2.1. Tanım

“ ‘Kidhiz’, keçe karşılığı olarak söylenen, en eski ve en yaygın bir Türk kültür deyişidir. Bu söz, türlü Türk kültür çevrelerinde, kidiz, kız, kiiz, kiyiz şeklinde görülmektedir.” [2] Osmanlıcada keçe ile Farsça kökenli nemed sözcüğü kullanılmıştır. Keçe, İngilizce felt, Almanca filz, Fransızca ise feutre’dir. Fransızca kökenli ‘fötr’ sözcüğü, dilimize keçeden yapılmış şapka olarak geçmiştir.

Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü’nde keçenin nerelerde kullanıldığını hakkında bilgi sahibi oluruz: “İplikten dokunmamış, yün veya kıldan, ıslatılarak dövülmek sureti ile yapılan kalın, kaba kumaş. En kabasına da kepenek denir. En alasından külah yapılır; çizme ve bilhassa çarık giyenler ayaklarına, bacaklarına keçe sararlar. Keçeden ayak terliği yapılır. Giyimde kullanılmadığı takdirde yere döşenir, serilir, kabu perdesi olur, keçeden çadır yapılır.” [3]

2.2. Tarihsel Süreçte Keçe’ye Genel Bir Bakış

Hitit (Hititler, İ.Ö. 1750-1200; Geç Hititler, İ.Ö. 1200-700) kabartmalarında bulunan tanrıların ve soyluların başlıkları incelendiğinde Mevlevi sikkelere benzediği görülmektedir. Hitit başlıklarının keçeden olduğu söylenebilir. Noin-Ula’da bulunan Pazırık kurganları tekstil tarihi açısından oldukça önemlidir. İ.Ö. 3-4. yüzyıllara ait olduğu tespit edilen bu kurganlarda, Hunlara ait birçok eşya ile insan ve hayvan iskeletleri bulunmuştur. At iskeletleri ile birlikte birçok keçe eyer örtüsü de çıkarılmıştır. Keçelerde genellikle dağ keçisi, geyik, aslan gibi hayvan motifleri yer almış; renkli keçeler kesilerek, keçe ya da deriye applike tekniği ile yapıştırılmış veya dikilmiştir.

Homeros’un, İ.Ö 1100-1200 yıllarında Troya savaşlarını konu alan ünlü eseri, İlyada’sının 10. Bölümünde keçenin yazılı tarihteki varlığını görebiliriz:

*“Odysseus öküz derisinden bir tolga geçirdi başına,
kayışlarla iyicene gerilmişti tolğanın içi,
dışına bir yanına domuzunun ak dişleri
çepeçevre, sık sık, ustaca dizilmişti,
dibine de keçe döşenmişti.” [4]*

İlyada'da geçen bu dizeler, keçenin bu topraklardaki kullanım alanının da işaretidir: “Yunanlılar, keçeyle miğferleri astarlamışlardır, J. Sezar ise keçe-yi oklara karşı bir kalkan gibi, ahşaptan yapılmış olan saldırı kulelerinin ve diğer askeri donanımların ise koruyucu örtüsü olarak kullanmıştır. Pompeii kalıntılarında tam bir keçe yapım atölyesi ortaya çıkarılmıştır.” [5]

Orta Asya'ya da ise keçe, Çinlilerin tarihinde karşımıza çıkar: “Çinliler, Hun-ların kubbeli keçe çadırlarına, 'ch'üing-lu' demişlerdir. Bu söz; sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınacak yer anlamını taşımaktadır. Türklerde arabalı evler, Çin tarihinde kesin olarak görülmektedirler.” [6] Orta Asya'dan itibaren yurd, topak ev, ak ev, keçe çadır, Osmanlı'da ise oba gibi adlarla anılan keçeden çadırların, Selçuklularla başlayıp Osmanlı'da zorunlu yerleşik düzene geçiş politikası [7] ile devam eden, yerleşik hayata geçişle birlikte kullanım alanının daraldığı kesindir. Orta Asya soğuk ikliminin ve göçebe kültürünün vazgeçilmezi olan keçe yaygıların, kullanım alanının dışında önemli bir yere sahip olduğu görülür: “Türk hakanlar, tahta çıkma törenlerinde, keçe yaygı üstünde havaya kaldırılarak hakanlıklarını almışlardır.” [8] Bu açıdan keçe yaygılar, bir 'hukuk ve devlet sembolü' olma özelliği de taşımaktadır. Bu geleneğin Osmanlı'nın kuruluş aşamasına kadar önemini koruduğu görülür.

Orta Asya'dan Anadolu'ya başlayan göçlerle 11. yüzyıldan itibaren göçebe Türk kültürü de Anadolu'ya gelmiştir. Selçuklular döneminde yerleşik ve göçebe yaşam iç içe olduğu için bu dönemde keçenin çadır olarak kullanımı devam etmiştir. 13. yüzyılda Mevlana'nın Konya'ya yerleşmesi ile Mevlevi teşkilatına üye kişilerin halı yerine keçe yaygı kullanmaları ve başlarına giydikleri sikkelerin de keçeden yapılması Konya'nın keçenin önemli merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Günümüzde de keçecilikte önemini koruyan Konya'da tiftik ve kaşmir elyafları kullanılarak sikke yapılmaktadır.

3. ANADOLU'NUN KÜLTÜREL DEĞERİ KEÇE

Anadolu'ya göçlerle gelen Türklerin burada var olan kültür üzerine kurdukları söylenemez. Artık burada kültürel birikimleri ile yerleştikleri Anadolu'nun kültürünün sentezi olan yeni bir kültürden bahsetmemiz gerekir. Öncelikle göçebe olan bir kültürün yerleşik düzene geçişi söz konusudur ki bu büyük bir

kültürel değişimdir. Selçuklular ile başlayıp Osmanlı ile zorunlu olan bu köklü değişim, ev gibi taşınmayan bir mekân olgusunu getirmiştir. Birçok üstün kullanım özelliği yanında, kolay taşınabilen bir tekstil ürünü olarak göçebe yaşamın ayrılmazı keçeye artık çadır olarak ne kadar ihtiyaç vardır? Anadolu'da keçeye duyulan ihtiyacın azalmasını bir tek bu nedenle açıklamak mümkün değildir. Dünyada üretimin her alanda olduğu gibi el sanatlarını olumsuz etkileyen bir devrim söz konusudur: 'Endüstri Devrimi'. El emeği ile üretilen tüm tekstil ürünü ve zanaatlarını etkileyen bu süreç, dünyada bir dönüm noktasıdır. 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan ekonomik kriz, hammadde sorununu doğurmuştur. Bu da yapay liflerin üretilmesi ile sonuçlanmıştır. Keçeden çok daha ucuza elde edilebilen dokunmamış tekstillerin yapay liflerle üretimi günümüzde Nonwoven dediğimiz büyük ölçekli bir tekstil üretim alanını yaratmıştır. Artık keçe için değişim kaçınılmazdır.

4. SANATÇILAR

Anadolu'da keçenin değişimini/dönüşümünü incelerken kimi zaman 'keçe sanatçısı' olarak nitelendirilen kimi zamanda eserlerinde keçeyi sanatsal ifadelerinde plastik değeri olan bir anlatım aracı olarak kullanmış sanatçılardan bahsedebiliriz. Keçeyi farklı tekniklerle birlikte kullanan sanatçılar yanında geleneksel kullanım alanına yeni desenlerle gönderme yapan sanatçılar da vardır. Belkıs Balpınar, Filiz Otyam ve Selçuk Gürışık gibi kimi sanatçılar keçe zanaatçıları ile birlikte çalışmışlar, kimileri de keçe yapımını ustalarından öğrenip sanatsal keçe üretimlerini yapmışlardır.

Belkıs Balpınar, keçeyi çoğu zaman kilim tekniği ile birleştirmişse de tek başına keçe çalışmaları da vardır. Modern fizik ve Kuantum Teorisi ile ilgilenen sanatçının eserlerinde spirallimsi, ovalimsi hareketlere farklı açılardan baktığını görebiliriz. Sanatçı keçe yapımında Konyalı keçe ustası Mehmet Girgiç ile çalışmaktadır.

Resim 2. "Quarks", Belkıs Balpınar, keçe üzerine kilim applike; doğal boyanmış yün, keçe, 170x200 cm, 2004. [9]

Selçuk Gürışık, keçenin değişiminde/dönüşümünde önemli bir paya sahiptir. 2001'de British Museum'da sergilenen 'Güncel Anadolu Keçeleri' adlı daimi serginin küratörlüğünü üstlenen sanatçı, 2003 yılında Topkapı Sarayında gerçekleştirilen, Anadolu keçeciliğinin son 20 ustasının da yer aldığı sergide, sarayın bacalarını keçe ile kaplamıştır.

Filiz Otyam, dokuma-keçe ve fotoğraf sanatçısıdır. Keçeyi yüzeysel bir ifade aracı olarak kullanan sanatçının çalışmalarında keçeyi dokuma ile birlikte kullandığını görürüz. Otyam ise Tireli keçe sanatçısı Arif Cön ile çalışmıştır.

Fırat Neziroğlu, dokuma ve keçe eserleri ile Anadolu uluslararası platformda başarıyla sergileyen lif sanatçımızdır. 2009 yılında Buenos Aires'te gerçekleştirilen Uluslararası Lif Sanatı Bienali'nde yer alan "Hercümenç" adlı eserini sanatçı "Batıda aşk hırstır, beraberinde hatayı getirir, Doğuda aşk sabırdır, ince ince işlenir... Bir yanda kan bir yanda kına kırmızısı, ortada bir ip oyunu, Orta Doğu, İstanbul Köprüsü, aynı Doğu, aynı Batı, aynı köprü" kelimeleri ile anlatır. [10]

Resim 3. "Hercümenç", "Doğu - Batı / Hırs - Sabır", keçe, el ile şekillendirme, yün, 2008. [11]

Ülkü Tokatlı Akça, dokuma ve keçe konusunda araştırmalarını sürdüren bir akademisyendir. "Yeni Çeltek 1989" adlı eserinde dokuma ile keçeyi birlikte kullanmıştır. Hazır aldığı el yapımı keçeyi keserek atkıda kullanan sanatçı, dönemin maden göçüğü faciası anısına bu eserinde, maden işçisi portresini yapmıştır.

Ali Yaldır, "Anadolu" adlı eserinde, çobanın küçük yuvası olarak nitelendirilen kepenegi ele alır. Çobanı soğuk hava şartlarına ve hatta kurt saldırılarına dahi koruyan kepenek, bu eserde, deri ile örme tekniğiyle birleşmiştir. Keçe yapım sürecini kendi gerçekleştiren Yaldır, çalışmalarında keçeyi keserek form arayışı içerisine girmiştir.

Haldun Acara, keçe yapım sürecini kendi gerçekleştiren bir başka sanatçıdır. "Ritm" adlı eserinde de görüldüğü gibi Acara, geleneksel keçe sanatına desenleri ile yenilik getirme arayışındadır.

Resim 4. "Ritm", Haldun Acara, keçe tekniği; yün, 110x150 cm, 2003. [12]

Gülcan Batur Ercivan, "Expolison" adlı eserinde keçeyi bağlama boyama teknikleri ile renklendirmiş ve form vermiştir. Sanatçı keçeyi "esnek ve çok yönlü formlara olanak veren doğurgan bir malzeme" [13] olarak nitelendirir.

Günnür Özsoy, endüstri ürünleri tasarımcısı olarak eğitimini tamamlamış, 1993 yılında heykel çalışmalarına başlamış bir sanatçıdır. Polyester, bronz, alüminyum gibi ışığı yansıtan malzemeler kullanırken ışığı emen bir malzeme arayışında keçeyi kullanmaya başladığını belirtir: "Son çalışmalarında tamamen kök boyalarla renklendirilmiş keçe malzemesini kullanan Özsoy, daha önceki ışığı yansıtan, pürüzsüz yüzeylerden oluşan malzemelerin yerine tam tersi etki kullanmak amacıyla keçeyle çalıştı." [14]

5. SONUÇ

Orta Asya göçebe kültürünün bir parçası olarak Anadolu'ya gelen keçenin, yerleşik düzene geçişle birlikte, kullanım alanı daralmıştır. Daralmada Anadolu ikliminin ılıman olması da bir etkindir. Dünyadaki üretim sürecini kökten değiştiren Endüstri Devrimi de keçe üretiminin azalmasında önemli rol oynamıştır. Tüm bu nedenlerin toplamında keçe, üretimi gittikçe azalan bir el sanatı ürünü iken, keçeyi sanatsal ifade aracı olarak eserlerinde kullanan sanatçılar ile yeni bir değer kazanmıştır. Artık sadece geleneksel el sanatı çerçevesinde değerlendirilmeyen keçe, form alabilme ve aldığı formda kalabilme özelliği ile plastik bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır.

6. KAYNAKLAR

- [1] Hyde N., 1988. Fabric of History Wool, *National Geographic*, Sayı:173, s.557.
- [2] Ögel, B., 2000. Türk Kültür Tarihine Giriş 3, *T.C Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri*, Ankara, s.177.
- [3] Koçu, R. E., 1996. Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, *Güncel Yayınları*, İstanbul, s. 152.
- [4] Homeros, Çev. A. Erhat, A. Kadir, 2001. İlyada, *Can Yayınları*, s. 248.
- [5] Bergen, W. V., Mauersberger, H. R., 1948. American Wool Handbook , *Textile Book Publishers*, U.S.A, s. 902.
- [6] Ögel, B., 2000. Türk Kültür Tarihine Giriş 7, *T.C Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri*, Ankara, s. 57.
- [7] Lindner, R.P., Çev. M. Günay, 2000. Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, İmge Kitabevi, Ankara.
- [8] Ögel, B., 2000. Türk Kültür Tarihine Giriş 3, *T.C Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri*, Ankara, s. 183.
- [9] Uluslararası Tekstil Sanatı Sergisi Kataloğu, 2005. Tekstilde Yeni Vizyonlar Gelenekten Tekstil Sanatına / Yarının Tasarımına, *Irmak Tasarım Ofset Ltd. Şti.*, İzmir, s. 24.
- [10-11] <http://www.izmirdesanat.org/firat-neziroglu-sergileri#more-1936> (17.04.2012)
- [12] Uluslararası Tekstil Sanatı Sergisi Kataloğu, 2005. Tekstilde Yeni Vizyonlar Gelenekten Tekstil Sanatına / Yarının Tasarımına, *Irmak Tasarım Ofset Ltd. Şti.*, İzmir, s. 18.
- [13] Uluslararası Tekstil Sanatı Sergisi Kataloğu, A.g.e., s. 25.
- [14] http://www.turkiyeturizm.com/news_print.php?id=18009 (17.04.2012)